

Shiraz University
RiCeST
ISC

ISSN: 2008-7926

Journal of

Legal Studies

Scientific

Vol. 18, Issue 1, Spring 2026

JLS

Journal of Legal Studies

Journal Homepage: <https://jls.shirazu.ac.ir/>
doi: <https://10.22099/JLS.2025.53862.5360>

Research Article

From Absolute Monarchy to the Absolute Guardianship of the Islamic Jurist (Velayat-e Mutlaqeh-ye Faqih)

Rahim Nobahar*

Associate Professor of Islamic jurisprudence, School of Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

Article history:

Received: 01-08-2025

Accepted: 31-08-2025

Abstract

Introduction

The term "absolute guardianship" (Velayat-e Mutlaqeh) in the context of the Islamic Jurist (Faqih) bears a superficial linguistic resemblance to "absolute monarchy," a political system often associated with tyranny and the concentration of unchecked power. This semantic overlap risks distorting the concept in the public mind and could potentially pave the way for an authoritarian or despotic interpretation of Islamic governance. The primary objective of this article is to dissect this apparent similarity and demonstrate that it is only verbal. The core research question is: What is the relationship between the general/absolute guardianship of the Faqih and absolute monarchy? Furthermore, considering that absolute governments are now widely deemed degenerate, the article investigates whether Islamic political theory can genuinely be reconciled with the theory of absolute rule. The analysis aims to provide a clear, nuanced understanding of Velayat-e Faqih, distinguishing it from absolutist models of power.

Please cite this article as:

Nobahar, R (2026). From Absolute Monarchy to the Absolute Guardianship of the Islamic Jurist (Velayat-e Mutlaqeh-ye Faqih). *Journal of Legal Studies*, 18(1), 575-610.
<https://doi: 10.22099/JLS.2025.53862.5360>

* Corresponding author:

E-mail address: r-nobahar@sbu.ac.ir

Methods

This research employs a **descriptive-analytical method**. It begins by examining the historical, linguistic, and theological roots of both "absolutism" as a Western political concept and "absolute guardianship" (Velayat-e Mutlaqeh or Velayat-e Ammah) within Shia Islamic jurisprudence (fiqh) and theology (kalam). The study analyzes the works of Islamic jurists to trace the evolution of the term and its intended meaning. It then contrasts these findings with the defining characteristics of political absolutism, as understood in Western political thought and history, to identify substantive differences rather than mere linguistic parallels.

Findings

The investigation yields several key findings:

3.1. The Nature of Political Absolutism: In Western political tradition, absolutism (e.g., as embodied by Louis XIV of France) signifies a concentration of unlimited, sovereign power in a single ruler, often justified by the "divine right of kings." This power is typically not subject to institutional checks and balances from judicial, legislative, or electoral bodies. While some historians argue that traditions and customs acted as *de facto* limits, the theoretical framework of absolutism rejects any formal, legal limitations on the monarch's will.

3.2. The Meaning of "Absolute" in Velayat-e Faqih: Within Shia jurisprudence, the terms "general guardianship" (Velayat-e Ammah) and "absolute guardianship" (Velayat-e Mutlaqeh) are used interchangeably. Crucially, the word "absolute" (mutlaqeh) here is a **description of the scope of authority** (pertaining to public affairs), not a description of the **nature of that power** (being free from all constraints). It means the jurist has guardianship over *general* matters of society, not that his power is *unlimited*. This is a critical distinction often lost in translation.

3.3. Inherent Constraints on the Faqih's Authority: Contrary to absolutism, the Islamic jurist's authority is conceptually bound by multiple critical constraints:

- **Public Acceptance:** The legitimacy of the Faqih is contingent upon public consent, often manifested through free elections.
- **Oversight and Accountability:** The Faqih and his appointees are subject to oversight mechanisms.
- **Constitutional Framework:** His authority is limited by the national covenant, typically embodied in a constitution.
- **Obligation to Consult (Shura):** The Faqih is religiously obliged to avoid autocracy and must consult with experts and knowledgeable councils.

- **Adherence to Sharia:** Even the Prophet and Imams were bound by divine law and justice; they could not rule arbitrarily. By extension, the Faqih's authority is a subset of this and is therefore intrinsically limited by Islamic principles of justice and rationality.

3.4. Rejection of Arbitrary Power: The article finds it irrational to suggest that Islamic law would grant any individual, including a Faqih, absolute and arbitrary power over people's lives and property, as this leads to social corruption and decay. Furthermore, it is illogical for a people to establish a constitutional system that includes the office of the Faqih, only for that same Faqih to be permitted to act above the very constitution that legitimizes his position.

Conclusion

The central conclusion is that the similarity between "Absolute Guardianship of the Jurist" and "absolute monarchy" is purely terminological, not substantive. Velayat-e Mutlaqeh does not endorse an arbitrary, despotic, or individualistic concentration of power. Instead, it defines a specific type of authority—guardianship in public affairs—that is necessarily and inherently constrained by a framework of public consent, constitutional law, mandatory consultation, and divine principles of justice. However, the article acknowledges a significant risk: the potential for an authoritarian reading of Velayat-e Faqih. If the Faqih's authority is expanded to near-divine levels, rendered immune to oversight, and demands unconditional obedience, it effectively morphs into the very absolute rule it claims to oppose. Therefore, the integrity of the concept depends entirely on its interpretation and implementation within a framework of checks and balances. A correct, sharia-compliant understanding of Velayat-e Faqih is fundamentally incompatible with the classical model of absolute monarchy.

Keywords: Islamic Government Theory, Velayat-e Faqih (Guardianship of the Islamic Jurist), Religious Democracy, Religious Despotism.

دوره هجدهم، شماره اول، بهار ۱۴۰۵

JLS

مجله مطالعات حقوقی

Journal Homepage: <https://jls.shirazu.ac.ir/>
doi: <https://10.22099/JLS.2025.53862.5360>

مقاله پژوهشی

از حکومت مطلقه تا ولایت مطلقه فقیه

رحیم نوبهار*

دانشیار گروه حقوق اسلامی، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، تهران ایران

تاریخ پذیرش: 1404/06/09

تاریخ دریافت: 1404/05/10

اطلاعات مقاله

چکیده

مقدمه: اصطلاح «ولایت مطلقه» در چارچوب فقیه (ولایت مطلقه فقیه) دارای شباهت ظاهری و لغوی با «حکومت مطلقه» است؛ نظام سیاسی‌ای که اغلب با استبداد و تمرکز قدرت بی‌قیدوبند همراه است. این همپوشانی معناشناختی می‌تواند باعث تحریف این مفهوم در اذهان عمومی شود و بالقوه راه را برای قرائتی اقتدارگرا یا مستبدانه از حکومت اسلامی هموار کند. هدف اولیه این مقاله، واکاوی این شباهت ظاهری و نشان دادن این امر است که این شباهت صرفاً کلامی است. پرسش اصلی تحقیق این است: چه رابطه‌ای بین ولایت عامه/مطلقه فقیه و حکومت مطلقه وجود دارد؟ افزون بر این، با توجه به اینکه حکومت‌های مطلقه امروزه عموماً منحط تلقی می‌شوند، این مقاله بررسی می‌کند که آیا آیا نظریه سیاسی اسلام واقعاً می‌تواند با نظریه حکومت مطلقه سازگاری داشته باشد؟ این تحلیل در پی ارائه درکی واضح و دقیق از ولایت مطلقه فقیه و تمایز قائل شدن بین آن و الگوهای اقتدارگرای قدرت است.

روش: این پژوهش از روش توصیفی-تحلیلی بهره می‌گیرد. کار را با بررسی ریشه‌های تاریخی، لغوی و کلامی هر دو مفهوم «حکومت مطلقه» به عنوان یک مفهوم سیاسی غربی و «ولایت مطلقه» (ولایت

استناد به این مقاله:

نوبهار، رحیم (۱۴۰۵). از حکومت مطلقه تا ولایت مطلقه فقیه. *مجله مطالعات حقوقی*. 18. (1). 610-575.

E-mail address: r-nobahar@sbu.ac.ir

* نویسنده مسئول:

مطلقه یا ولایت عامه) در درون فقه امامیه و کلام اسلامی آغاز می‌کند. این مطالعه با تحلیل آثار فقه‌های شیعه، سیر تکاملی این اصطلاح و معنای مورد نظر آن را پی می‌گیرد. سپس این یافته‌ها را در تقابل با ویژگی‌های تعیین‌کننده استبداد سیاسی، آن‌گونه که در اندیشه و تاریخ سیاسی غرب فهمیده شده است، قرار می‌دهد تا تفاوت‌های اساسی را به جای شباهت‌های صرفاً لغوی شناسایی کند.

یافته‌ها: ماهیت استبداد سیاسی: در سنت سیاسی غرب، استبداد (مانند نمونه لوئی چهاردهم پادشاه فرانسه) به معنای تمرکز قدرت حاکمیت نامحدود در یک حاکم واحد است که اغلب با «حق الهی پادشاهان» توجیه می‌شود. این قدرت معمولاً تابع نهادهای کنترل و تعادل قضایی، تقنینی یا انتخابات نیست. اگرچه برخی مورخان استدلال می‌کنند که سنت‌ها و عرف‌ها به‌عنوان محدودیت‌های عملی عمل می‌کرده‌اند، چارچوب نظری استبداد، هرگونه محدودیت رسمی و قانونی بر اراده فرمانروا را رد می‌کند؛ معنای «مطلقه» در ولایت فقیه: در درون فقه امامیه، اصطلاحات «ولایت عامه» و «ولایت مطلقه» به صورت مترادف به کار می‌روند. نکته اساسی این است که واژه «مطلقه» در اینجا وصفی برای قلمرو اختیارات (ناظر بر امور عمومی) است، نه وصفی برای ماهیت آن قدرت (یعنی رها از هر قید و بندی). به این معنا که فقیه ولایت بر امور عمومی جامعه دارد، نه اینکه قدرت او نامحدود باشد. این تمایزی حیاتی است که اغلب در ترجمه نادیده گرفته می‌شود؛ محدودیت‌های ذاتی بر اختیارات فقیه: برخلاف حکومت مطلقه، اقتدار فقیه از نظر مفهومی توسط محدودیت‌های متعدد و حیاتی زیر مقید شده است:

- پذیرش عمومی: مشروعیت فقیه منوط به رضایت عمومی است که اغلب از طریق انتخابات آزاد متجلی می‌شود؛
- نظارت و پاسخگویی: فقیه و کارگزاران او مشمول سازوکارهای نظارتی هستند؛
- چارچوب قانون اساسی: اختیارات او توسط میثاق ملی که معمولاً در قالب یک قانون اساسی متجلی می‌شود، محدود شده است؛
- وجوب مشورت (شورا): فقیه موظف است از استبداد دوری کند و با کارشناسان و شوراهای اهل نظر مشورت کند؛
- پایبندی به شریعت: حتی پیامبر و ائمه نیز مقید به قانون الهی و عدالت بودند و نمی‌توانستند خودکامه حکومت کنند. به تبع، اقتدار فقیه زیرمجموعه‌ای از این ولایت است و بنابراین ذاتاً توسط اصول اسلامی عدالت و عقلانیت محدود شده است؛

رد قدرت خودسرانه: مقاله نتیجه می‌گیرد که این تصور که قانون اسلام به هر فرد، از جمله یک فقیه، قدرت مطلق و خودسرانه بر زندگی و اموال مردم اعطا کند، غیرعقلانی است، زیرا این امر به فساد و

تباهی اجتماعی می‌انجامد. افزون بر این، این منطقاً نامعقول است که مردم، نظامی مبتنی بر قانون اساسی تأسیس کنند که مقام ولایت‌فقیه در آن پیش‌بینی شده است، اما همان فقیه مجاز باشد فراتر از همان قانون اساسی که مشروعیت‌بخش مقام اوست عمل کند.

نتیجه‌گیری: نتیجه‌گیری مرکزی این است که شباهت بین «ولایت مطلقه فقیه» و «حکومت مطلقه» صرفاً اصطلاحی است، نه ماهوی. ولایت مطلقه به معنای تأیید تمرکز قدرت خودکامه، مستبدانه یا فردی نیست. در عوض، آن نوع خاصی از اقتدار — یعنی ولایت در امور عمومی — را تعریف می‌کند که لزوماً و ذاتاً توسط چارچوبی از رضایت عمومی، قانون اساسی، مشورت اجباری و اصول الهی عدالت، محدود شده است. باین‌حال، مقاله یک خطر مهم را تصدیق می‌کند: قابلیت تبدیل شدن به قرائتی اقتدارگرا از ولایت‌فقیه. اگر اختیارات فقیه تا حدی شبه الهی گسترش یابد، او از نظارت مصون دانسته شود و اطاعت بی‌قیدوشرط از او خواسته شود، در عمل به همان حکومت مطلقه‌ای تبدیل می‌شود که ادعای مخالفت با آن را دارد؛ بنابراین، صحت این مفهوم کاملاً به تفسیر و اجرای آن در چارچوبی از کنترل‌ها و موازنه‌ها بستگی دارد. فهم صحیح و منطبق با شریعت از ولایت فقیه، اساساً با مدل کلاسیک حکومت مطلقه ناسازگار است.

واژگان کلیدی: نظریه حکومت در اسلام، ولایت فقیه، مردم‌سالاری دینی، استبداد دینی

سرآغاز

واژه مطلق که مؤنث آن «مطلقه» است از نظر لغوی به معنای رهاشده، رها، آزاد و بی‌قید است. این کلمه در «اصول فقه» و «فقه» در باب‌های گوناگونی استعمال می‌شود و در هر باب معنای خاصی از آن اراده می‌شود. اصطلاح «ولایت مطلقه یا عامه فقیه» با اصطلاح عام و مطلق در اصول فقه یکی نیست. در مباحث کلامی مربوط به امامت و مباحث فقهی ناظر به ولایت فقیه اصطلاح ولایت عامه در برابر ولایت فقیه در قلمرو افتا و قضاوت ذکر شده است. ابهام‌هایی که در برخی عبارتهای فقیهان وجود دارد به این پرسش دامن زده است که دامنه ولایت فقیه تا کجاست؟ برداشتهای نادرستی که برخی از این اصطلاح کرده و گاه ولایت فقیه را تا مرز ولایت خداوند یا اختیار تعطیل توحید بالا برده‌اند، مطالعه در این باره را ضروری‌تر ساخته است. البته این واقعیت که برابر مبانی امامی - اعتزالی ولایت خداوند در جهان تکوین و تشریح هم دارای قیود مبتنی بر عقلانیت و حکمت ذاتی خداوند است پرداختن به این مسئله را بااهمیت‌تر ساخته است. پرسش اساسی مقاله این است که: چه نسبتی میان ولایت عامه یا مطلقه فقیه با حکومت مطلقه وجود دارد؟ با لحاظ اینکه دست‌کم امروزه حکومت‌های مطلقه از منحط‌ترین انواع حکومت‌ها به شمار می‌آیند این پرسش مطرح می‌شود که: آیا نظریه دولت در اسلام می‌تواند با نظریه حکومت مطلقه نسبتی داشته باشد؟

در پژوهش‌های فقهی و حقوقی به این مسئله به اندازه کافی پرداخته نشده است. با این حال نگارنده سال‌ها پیش در مقاله «ولایت مطلقه فقیه: فراقانونی یا در چارچوب قانون» ضمن توضیح معنای ولایت عامه یا مطلقه به لوازم نامعقول قول به فراقانونی ولایت فقیه پرداخته است (نوبهار، 1378). برخی دیگر از نویسندگان نیز نسبت این دو اصطلاح را در پرتو مؤلفه‌های اساسی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران واکاوی کرده و به این نتیجه درست رسیده‌اند که حکومت مطلقه ارتباطی با ولایت مطلقه فقیه ندارد (عسکری رنانی و جوان آراسته، 1398). با این حال، سیر تاریخی پیدایش اصطلاح ولایت مطلقه یا عامه و به‌ویژه بافتارهایی که فقیهان این بحث را در آنجا

مطرح کرده‌اند، همچنان نیازمند تأمل و درنگ است. همسو با این نیاز، مقاله حاضر می‌کوشد تا ضمن گزارشی از مفاهیم اساسی و دیرینه هر دو اصطلاح نسبت لفظی و محتوایی این دو اصطلاح را روشن‌تر کند.

باری میل به قدرت مطلقه و بی‌قیدوشرط جدا از تفسیرهای دینی و الهیاتی همواره وجود داشته و دارد. برابر گزارش‌های تاریخی در ایران پسا مشروطه با آنکه شعار سیاستمداران مشروطه‌خواه این بود که شاه باید سلطنت کند نه حکومت؛ اما همه پادشاهان پس از مشروطه به دنبال اعمال قدرت مطلق بوده‌اند. آن‌ها پیوسته کوشیده‌اند نقش مجلس را در مواردی مانند انتخاب نخست‌وزیر و وزیران، صدور فرمان صلح و جنگ و تصمیم‌گیری‌های مالی تضعیف کنند و تصمیم‌گیری در این‌گونه موارد را از اختیارات انحصاری خود قلمداد کنند و البته به این منظور، گاه از ابهام‌های قانونی هم سوءبرداشت و سوءاستفاده کرده‌اند. (سلطانی، 1402: 177)

1. مفهوم حکومت مطلقه

مطلق‌گرایی در اصل، مفهومی دربردارنده این اندیشه است که قدرت کامل درباره تصمیم‌گیری درباره «سعادت» در اختیار خداوند است. بازتاب این مفهوم در سیاست یادآور نوعی رژیم سیاسی است که در آن، حاکم ممکن است به‌طور مشروع درباره همه‌چیز تصمیم بگیرد. امری که با رژیم‌های پادشاهی اوایل قرون میانه به‌ویژه رژیم لویی چهاردهم پادشاه فرانسه قابل تطبیق است. واژه مطلق‌گرایی به مفهوم سیاسی آن، تا پیش از پایان قرن هیجدهم و زمانی که رژیم‌های مطلقه در حال زوال بودند چندان به کار نمی‌رفت. رژیم‌های مطلق‌گرا برخلاف رژیم‌های ستمگر، معمولاً موجه و مشروع قلمداد شده‌اند. البته برخی از تاریخ‌دانان معاصر انکار می‌کنند که مطلق‌گرایی به قدرت یا اقتدار نامحدود اشاره داشته باشد. گفته می‌شود: این‌گونه رژیم‌ها همیشه توسط سنت‌ها و اقدام‌هایی که به‌طور مؤثر دامنه آن‌ها را محدود می‌کرده مقید شده‌اند. (صالحی و میر محمدصادقی، 1403: 340) با این حال در رابطه با چنین دیدگاه‌هایی

همچنان می‌توان به این پرسش دامن زد که: درست است که سنت‌ها و فرهنگ‌ها اصولاً قیدهایی را بر انواع رفتارها از جمله رفتار سیاسی حکومت‌ها می‌نهند؛ اما در حکومت‌های مطلقه و خودسر این قیدها تا چه اندازه الزامی و یا مؤثر است؟ (McLean & McMillan, 2003).

مطلق‌گرایی به‌عنوان یک نظریه سیاسی بیانگر قدرت نامحدود، متمرکز و حاکمیت مطلق است که به‌ویژه به پادشاه یا دیکتاتور واگذار شده است. جوهر نظام مطلقه این است که قدرت حاکم، تابع محدودیت‌های قانون‌مند شده یا واری شدن توسط عامل دیگری خواه قدرت قضایی، قانون‌گذاری مذهبی، اقتصادی یا انتخابی نیست. لویی چهاردهم پادشاه فرانسه (1643-1715) بهترین بیان را از حکومت مطلقه کرده آنگاه که گفته است: «دولت، من هستم.» حکومت مطلقه اغلب در قالب پادشاهی فردی جلوه‌گر می‌شود (Britannica, 2023).

حکومت مطلقه هم با نظریه‌های الهیاتی و هم غیر الهیاتی (سکولار) توجیه شده است. رایج‌ترین نظریه‌ای که از حکومت مطلقه دفاع می‌کند، نظریه «حق الهی پادشاهان» است که تأکید می‌کند شاهان اقتدار خود را از خداوند کسب می‌کنند. این دیدگاه می‌تواند قوانین و مجازات ظالمانه را از آن روی که از سوی خداوند دستور داده شده و توسط حاکمان اجرا می‌شود، به‌عنوان واکنش به گناه انسان اجرا کند. نظریه حق الهی پادشاهان، ممکن است به این ایده قرون میانه‌ای بازگردد که خداوند قدرت موقت را به حاکمان سیاسی اعطا کرده، ولی قدرت معنوی را به رهبر کلیسای کاتولیک روم بخشیده است.

در حکومت مطلقه، در خوانش دینی و غربی آن، پادشاه قدرت خود را از خداوند می‌گیرد و بنابراین نمی‌تواند توسط هرگونه قدرت زمینی نسبت به اقداماتش مسئول شناخته شود. لویی چهاردهم پادشاه فرانسه، از این نظریه استفاده کرد. طرفه اینکه او به لحاظ اعتقادات مذهبی، به این ایده باور شخصی نداشت. برخی از مدافعان نظریه حق الهی پادشاهان مانند ژاک بنینی بوسوئه (1627-1704) افزون بر اطلاق قدرت پادشاه، بر

قدسی بودن آن هم تأکید می‌کردند. به نظر او قدرت پادشاه مانند قدرتی است که خداوند به پدر نسبت به فرزند داده است. در خوانش‌ها و مدل‌هایی از حکومت مطلقه، مانند آنچه به انگلستان اختصاص دارد، پادشاه نمی‌توانست هیچ‌چیزی را به‌تنهایی بر عهده بگیرد؛ به این معنا که پادشاه حاکمیت را دارا بود، اما مشروط به شراکت با یک هیئت سیاسی، یعنی «نهاد شاه در پارلمانش» (زولر، 1396: 25)؛ تا آنجا که به قدسی بودن یا نامقدس بودن قدرت و حاکمیت مربوط می‌شود حکومت‌های مطلقه گاه بر قدسی بودن خود تأکید داشته‌اند؛ این باور وجود داشته است که حاکمیت به‌وسیله خداوند به پادشاه اعطا شده است اما با اهداف و شرایط دقیقاً معین. بعدها البته در پرتو تحولات مفهوم دولت و حاکمیت، شاه دیگر خدمتکار خداوند نبود؛ بلکه وی خدمتکار دولت است و در نهایت، دولت، خود یک واقعیت قائم‌به‌ذات می‌شود (زولر، 1396: 25).

بدین‌سان، حکومت مطلقه دفاعیه‌های سکولار هم دارد. گفته می‌شود اطاعت کامل از یک اراده واحد برای برقراری نظم و امنیت لازم است. روشن‌ترین بیان این دیدگاه در لویاتان هابز فیلسوف انگلیسی آمده است. حکومت مطلقه بر مبنای «درستی مطلق» هم توجیه شده است. گاه گفته می‌شود: صحیح نیست که قدرت کسانی که به‌طور مطلق می‌دانند که «درست» چیست اشتراکی شود یا در اجرای قدرت آنان محدودیتی پیش‌بینی شود.

باری حکومت مطلقه، به‌ویژه خوانش مذهبی آن که بر نظریه حق الهی پادشاه مبتنی بود به‌طور جدی مورد انتقاد اندیشمندان عصر روشنگری قرار گرفت. از جمله، جان لاک در رساله اول درباره حکومت تلاش کرد تا مبنای الهیاتی این نظریه را که توسط روبرت فیلمر تقریر شده بود رد کند. لاک، به منازعه فیلمر که انسان‌ها طبعاً آزاد نیستند به‌عنوان یک موضوع اصلی توجه می‌کند؛ زیرا این منازعه اساس ادعای فیلمر بود که حکومت مشروع، پادشاهی مطلقه است که در آن، پادشاهان نوادگان نخستین انسان یعنی آدم‌اند و تابعان آن‌ها بردگان آن‌ها هستند. لاک در رساله اول درباره حکومت انکار می‌کند که متون مقدس یا عقل این فرض یا استدلال فیلمر را تأیید کند. در واقع، لاک

در رساله اول موضعی صرفاً منفی و سلبی درباره حکومت مطلق دارد؛ در رساله دوم اما به استدلال‌های ایجابی علیه دیدگاه فیلمر می‌پردازد و استدلال می‌کند که دیدگاه کسانی مانند فیلمر که همه قدرت‌ها را در یک فرد متمرکز می‌کند می‌تواند القاکننده این ایده نادرست باشد که پادشاه، قدرت مطلق بر همسران، فرزند بردگان و موضوعات رفاه عمومی دارد و این بردگی است. به نظر لاک بردگی موضعی است که در آن کسی تحت قدرت مطلق یا خودسرانه دیگری باشد (Uzgalis, 2024).

نظریه حق الهی پادشاه، از این منظر هم نقد شده است که می‌تواند هم برای کلیسا و هم برای دولت خطرناک باشد؛ برای دولت از آن روی که اقتدار سکولار چیزی است که به هر حال بخشیده شده و بنابراین می‌تواند توسط کلیسا از بین برود. برای کلیسا هم خطرناک است؛ از آن روی که دربردارنده این دیدگاه است که پادشاه ارتباط مستقیم با خداوند دارد و بنابراین ممکن است بر مسئولان کلیسا فرمانروایی کند.

باری، حکومت مطلقه با این عنوان و نشان و ویژگی‌ها مفهومی غربی است که در پژوهش‌های سیاسی - اجتماعی فراوان از آن بحث می‌شود. هرچند نمونه‌های حکومت مطلقه هرگز به مغرب زمین منحصر نبوده است. در جای‌جای مشرق زمین هم در عمل و هم در نظر این تئوری به‌نوعی حاکم بوده است. در ادبیات باستانی این مضمون که شاه سایه خداوند است با تعبیرهای گوناگون بیان شده است.

2 مفهوم ولایت عامه یا مطلقه

نخست باید یادآور شویم که عنوان «ولایت عامه» یا «ولایت مطلقه» در آیه یا روایتی به‌عنوان موضوع یا متعلق حکم ذکر نشده است تا از این منظر درصدد تفسیر آن باشیم. هرچند باید به این نکته مهم روش‌شناختی اشاره کرد که بحثی به اهمیت حکومت و ولایت را نباید به بحثی فقهی صرف و به‌ویژه بحث لفظی و استظهار از اطلاق لرزان یک یا چند متن دینی مستند کرد. مثلاً اینکه سرنوشت نظریه دولت در اسلام به استظهار از سخن منقول امام صادق (ع) در مقبوله عمر پسر حنظله که می‌فرماید: «من

او را حاکم بر شما قرار داده‌ام»¹ (عاملی، 1403 ق: 25) گره زده شود روشی نادرست است. در این صورت با تکیه بر دلیلی که به لحاظ سند و نوع دلالت، ظنی است، مسئله‌ای با اهمیت را حل و فصل کرده‌ایم. دلیلی که برای اثبات امری ارائه می‌شود باید متناسب با آنچه دلیل در پی اثبات آن است «ارزش معرفتی» داشته باشد.

این اصطلاح بیشتر فقهی و تا اندازه‌ای کلامی است و فقیهان هنگام بحث از اختیارات فقیه از آن بحث کرده‌اند. البته به شرحی که خواهد آمد امامت به معنای عام نیز هم در تعبیرهای برخی از متکلمان و فقیهان سنی و شیعی به‌عنوان ولایت عامه تعریف شده است؛ بنابراین اصطلاح مورد بحث را باید در فضای همین مباحث فهم کرد.

عبارت‌های متکلمان و فقیهان درباره این اصطلاح نشان می‌دهد که مقصود آنان از ولایت مطلقه، ولایت فقیه جامع‌الشرایط بر اداره امور عمومی جامعه است؛ به سخنی دیگر در مبحث ولایت مطلقه فقیه بحث بر سر این است که آیا فقیه افزون بر حق یا تکلیف داشتن به فتوا دادن و حل و فصل دعاوی، اختیار اداره امور جامعه را نیز دارا است یا نه؟ پس ولایت عامه یا مطلقه یعنی ولایتی که فقیه با استناد به آن بتواند جامعه یا به تعبیری، امور عمومی را اداره کند. در حالی که ولایت بر انجام امور حسبی و فتوا دادن به‌نوعی به امور اساسی عمومی مربوط نمی‌شود. البته ولایت فقیهان بر قضاوت که بسیاری آن را مفروض گرفته‌اند با توجه به اینکه نهاد قضاوت امروزه، در نظام‌های فراگیر و یکپارچه صورت می‌گیرد نیز به‌نوعی مصداق امر عمومی است؛ اما در دوران گذشته، قضاوت به‌صورت محلی و توسط هر فقیه در منطقه‌ای محدود و عمدتاً در قلمرو موضوعات احوال شخصی رایج بود و معمولاً پیروان و مراجعه‌کنندگان به فقیه، مقلدان و تابع همان فقیه بودند و بنابراین، چه بسا مصداق امر عمومی به معنای امروزی آن نبود. هرچند فقیهان اغلب با استدلال به منابع دینی و به‌ویژه روایات این منصب و جایگاه را هم از آن فقیهان دانسته‌اند و حتی برخی از آنان در مقاطعی به اجرای حدود پرداخته‌اند.

1. فانی قد جعلته علیکم حاکماً.

ولایت فقیه بر امور عمومی جامعه، در قالب تعبیرهایی مانند: الولایه العامه، الولایه المطلقه، الولایه العامه المطلقه، الرئاسه العامه، الامامه الکبری، عموم ولایه الحاکم، الولایه الکلیه، السلطنه المطلقه، النیابه المطلقه، حاکم علی الاطلاق و الولایه علی شئون العامه، مطرح شده است. شاید رساترین و بی‌اشکال‌ترین تعبیر همان عبارت اخیر، یعنی «الولایه علی شئون العامه» به معنای ولایت بر امور عمومی باشد.

با این حال، برخی درباره اصطلاح «ولایت مطلقه فقیه» دچار اشتباه بزرگی شده و واژه «مطلق» در این اصطلاح را با مطلق در باب «مطلق و مقید» که از مباحث الفاظ در علم اصول است یکی انگاشته و چنان بحث کرده‌اند که گویی ادله لفظی متعددی وجود دارد که مفاد آن این است که: «فقیه دارای ولایت مطلق است». آنگاه ضمن تفسیر معنای مطلق که به‌طور طبیعی قیدی را بر نمی‌تابد، دامنه اختیارات فقیه را تا مرز خدایی بالا برده‌اند. نویسندگانی که ولایت مطلقه را چنین تفسیر کرده‌اند در واقع این اصطلاح را خواسته یا ناخواسته، از جایگاه خود خارج کرده و با اصطلاح باب دیگری به هم آمیخته‌اند. این‌گونه به هم آمیختن مفاهیم منشأ اشتباهات بزرگی از جمله تقریب ولایت فقیه به حکومت مطلقه خواهد بود.

شگفت آنکه، همین نویسندگان در گفتار و نوشتار خود، گاه قیدهای فراوانی به ولایت فقیه وارد می‌آورند که اتفاقاً صحیح و به‌جا هم هست؛ مثلاً می‌گویند: ولی فقیه می‌تواند اگر مصلحت ایجاب کند، مانع از اجرای احکام اولیه شود و مثلاً رفتن به حج را برای مدتی تعطیل کند یا در صورت وجود مفسده می‌تواند از اجرای برخی از حدود جلوگیری کند. همچنان که پیدا است، این خود در واقع به‌گونه‌ای نفی اطلاق به معنای اصطلاحی آن در اصول فقه است؛ زیرا مطلق در اصول فقه خواه به معنای قسمی باشد یا مقسمی قید واقعی را بر نمی‌تابد. در حالی که اگر دست برداشتن از احکام فرعی اولی منوط به وجود مصلحت یا مفسده باشد، خود نوعی تقیید است.

به همین ترتیب، نظام مبتنی بر ولایت فقیه چندان مقید به پرهیز از استبداد است که فقیه متولی امور عمومی با اعمال یک استبداد ظالمانه، به‌خودی‌خود از ولایت و

حکومت منعزل می‌شود. بی‌گمان می‌توان و باید با پیش‌بینی سازوکارهای عملی این انعزال در مقام ثبوت و واقع را به مرحله اثبات رسانید. انعزال امری صرفاً میان فقیه و خداوند نیست؛ بلکه یک طرف این انعزال، مردم و یا نمایندگان آن‌ها هستند که طبعاً باعث عزل فقیه مستبد و خودکامه می‌شوند. چگونه می‌توان تصور کرد که حاکمی حکومتی مطلق و بی‌قید و مرز داشته باشد اما با یک ظلم و استبداد مشروعیت خود را به کلی از دست بدهد؟

از سوی دیگر گرچه فقیه می‌تواند در مواردی که مصلحت ایجاب کند فراتر از احکام شرعی اولی حکم کند، ولی چون حکومت فقیه بنا به فرض بر پایه مبانی و ارزش‌های اسلامی است، رسالت اصلی فقیه اجرای احکام شریعت و تلاش برای تحقق ارزش‌های اسلامی است. این ویژگی نیز به‌نوبه خود قیدوبندهای فراوانی را فراروی ولایت‌فقیه قرار می‌دهد. بر فرض که برخی احکام اسلامی بسته به شرایط تغییراتی را برتابد ارزش‌های بنیادین اسلامی تابع آرای شخصی کسی نیست.

یکی از فقهای معاصر، در تبیین معنای اصطلاح ولایت مطلقه می‌گوید: «سخن کسانی که می‌گویند: قائلین به ولایت مطلقه فقیه، شعاع حاکمیت و فرمانروایی فقیه را به‌سوی بی‌نهایت کشانیده و فقیه را همچون خداوندگار روی زمین می‌دانند، گفتاری است که به افترا و نسبت دادن ناروا بیش‌تر می‌ماند. هیچ فقیهی از کلمه «عامه» یا «مطلقه» این معنای غیرمعقول را قصد نکرده و کلماتی همچون «نا محدودیت» یا «مطلق‌العنان» یا «اراده قاهره» مفاهیمی خودساخته است که ناروا به فقها نسبت داده‌اند. اصولاً ولایت‌فقیه، مسئولیت اجرایی خواسته‌های فقهی را می‌رساند که این خود محدودیت را اقتضا می‌کند و هرگز به معنای تحمیل اراده شخص نیست، زیرا شخص فقیه حکومت نمی‌کند بلکه فقه او است که حکومت می‌کند.» این نویسنده، چنین برداشتی از ولایت مطلقه را انحرافی می‌داند (معرفت، 1377).

همو در جایی دیگر با تفسیر محتوای ولایت به «مسئولیت» آورده است که:

«اینکه امام [خمينی] کلمه مطلقه را به کار برده یا فقهای مختلف کلمه عامه را به کار برده‌اند معنایش این است که مسئولیتی گسترده است نه معنای مطلقه یعنی بی‌در و دروازه. اینکه آقایان از کلمه مطلقه معنایی نامحدودی می‌فهمند قطعاً می‌دانند که درست نیست؛ عمداً خودشان را به نفهمی می‌زنند. می‌خواهند طوری معنا کنند که بگویند ولی امر مسلمین دستش باز است: یفعل ما یشاء و یحکم ما یرید... حتی خود خدا هم که می‌گوید: یفعل ما یشاء و یحکم ما یرید به این معنا که شما می‌گویید مطلق نیست؛ چون بعدازآن می‌گوید: إنه علیم حکیم. این قیدش است؛ یعنی آنچه علم و حکمتش اقتضا می‌کند؛ پس محدود است. ما حتی درباره خدا مطلق به این معنا نداریم، چه برسد در ولی امر مسلمین» (معرفت، 1378).

یکی دیگر از فقهای معاصر در تفسیر ولایت مطلقه فقیه می‌گوید: «مگر آیه نازل شده که ما اگر ولایت را تقیید کنیم اشکال دارد؟ ... ولایت فقیه مطلق به آن معنایی که هیچ نوع ظرف و قیدی در آن نباشد در عالم ماده امکان ندارد» (سبحانی، 1378). بدین‌سان معنای اثبات ولایت مطلقه برای فقیه آن است که او حق اداره امور عمومی جامعه را دارد (منصوری بروجنی، 1403: 387). در میان فقیهانی که این‌گونه ولایت را برای فقیه قائل‌اند، درباره دامنه اختیارات فقیه در اداره امور عمومی اختلاف‌نظر وجود دارد. برخی این ولایت را تنها در محدوده احکام فقهی معتبر می‌شناسند؛ به سخنی دیگر، وظیفه فقیه صرفاً اجرای احکام شریعت است. برخی دیگر از جمله امام خمینی، برآنند که ولایت فقیه فراتر از احکام فرعی اولی است و فقیه با استناد به حکومتش که آن نیز از احکام اولی است می‌تواند در صورت وجود مصلحت از اجرای احکام فرعی اولی جلوگیری کند.

با این حال، برای روشن شدن مفهوم و جایگاه عنوان ولایت مطلقه یا عامه مطالعه تاریخی آن ضروری است.

3. ولایت مطلقه در آرای متکلمان

مبحث امامت و ولایت در ادبیات شیعی و سنی، دیرینه‌ای کلامی دارد و به مباحث فقهی محدود نبوده است. رهبری و اداره جامعه امر مهمی است و طبعاً باید در پرتو موازین و معیارهای دانش‌های گوناگونی مانند کلام، اخلاق، ارزش‌شناسی و بسیاری دیگر از علوم اجتماعی و انسانی مطالعه شود. هرچند متکلمان امامی و سنی در اینکه آیا امامت مسئله‌ای صرفاً فقهی است یا از جنبه‌های کلامی هم برخوردار است، اتفاق نظر نداشته و ندارند.

اصطلاح ولایت عامه در اصل در علم کلام و در تعریف نبوت و امامت، به کار رفته است. سید مرتضی (355-436 ق) در مقام استدلال برای ضرورت امامت معصوم (ع) می‌گوید: آنچه عقل آن را اقتضا و ایجاب می‌کند ریاست مطلق است که عبارت است از وجوب اطاعت و نافذ بودن امرونهی. مصلحتی که به سبب آن ریاست را واجب می‌دانیم با چنین چیزی همراه است» (موسوی بغدادی، 1431 ق).

به نظر می‌رسد با آنکه سید مرتضی در مقام اثبات وجوب امامت معصومان (ع) است مقصودش از اطلاق ریاست، نافذ بودن و بی‌چون‌وچرا بودن امر امام (ع) باشد؛ هرچند بی‌تردید او به عموم ریاست امام (ع) یعنی گستردگی آن هم نظر دارد؛ از همین روی از عموم ولایت امام (ع) هم سخن می‌گوید. در جایی در پاسخ به این نقد که اگر آن‌گونه که امامیه معتقدند لازم باشد امام عالم به همه امور باشد، پس جانشینان او هم باید به همه ارکان شریعت آگاه و در دانش با او شریک باشند، می‌نویسد: جانشینان امام، رئیس در تمام دین نیستند و اختیاراتی که به امام داده شده به آن‌ها داده نشده است. از همین روی، باید در مسائلی که نمی‌دانند به امام (ع) رجوع کنند یا در آن مورد سکوت کنند. امام [معصوم] در دین ولایت عام دارد و بنابراین علم او هم عام و فراگیر است (موسوی بغدادی، 1431 ق).

بدین‌سان، او در مبحث امامت هم از تعبیر مطلق و هم عام استفاده می‌کند. اگر تعبیر او در مورد ریاست مطلق ناظر به نفوذ امرونهی امام باشد، تعبیر عموم ولایت بی‌تردید

ناظر به دامنه و قلمرو ولایت است. ضمن اینکه، عبارت «الرئاسه المطلقه» هم می‌تواند به قلمرو ریاست و دامنه آن ناظر باشد.

خواجه طوسی نیز در تعریف امامت گفته است: «الإمامه رئاسه عامه دینیّه مشتمله علی ترغیب عموم الناس فی حفظ مصالحهم الدینیّه والدنیویّه، وزجرهم عمّا یضرهم بحسبها.»

«امامت، ریاست عمومی دینی است که عموم مردم را به حفظ مصالح دینی و دنیایی آنان ترغیب می‌کند و از آنچه به مصالح دینی و دنیایی آنان زیان می‌رساند نهی می‌کند.» ابن میثم بحرانی متکلم سده هفتم هجری هم در تعریف امامت گفته است: «الامامه و هی رئاسه عامه فی أمور الدین والدنیا بالاصاله؛ فقولنا رئاسه کالجنس لها والباقی من قبیل الخواص واحترزنا بالعامه فی أمور الدین والدنیا عن الخاصه ببعضها.»

«امامت، ریاست عمومی بالاصاله در امور دین و دنیا است. قید ریاست همچون جنس در تعریف امامت است و قیود دیگر ویژگی‌های امامت است. با قید «در امور دین و دنیا» از ولایت‌هایی که به برخی از امور دینی و دنیوی محدود می‌شود پرهیز کردیم» (بحرانی، 1406 ق).

این متکلم امامی، ریاست عمومی را نوعی ریاست و ولایت در برابر دیگر انواع ریاست و ولایت قلمداد می‌کند و از آن رو که مربوط به کل امور دین و دنیا است، عمومی برمی‌شمارد و اصولاً در مقام بیان مطلق یا مقید بودن محتوای این ولایت و ریاست نیست. درواقع، این قلمرو ریاست امام است که عام است و شامل همه امور دینی و دنیوی می‌شود.

علامه حلی (متوفای 726 ق) هم در تعریف امامت آورده است که: «امامت یعنی ریاست عام و همگانی در امور دینی و دنیوی برای شخص معینی به نیابت از پیامبر (ص)» (حلی، 1413 ق). فاضل مقداد (متوفای 826 ق) در شرح این عبارت، معنای واژه «عامه» را به‌خوبی روشن ساخته و نوشته است: «ریاست در این تعریف، جنس قریب امامت است و جنس بعید آن، نسبت است و عمومی بودن، فصل ممیز امامت

است که آن را از ولایت قاضیان و نمایندگان (امام) جدا می‌کند و قید در امور دین و دنیا، متعلق امامت را روشن می‌سازد» (سیوری حلی، 1368). بدین‌سان قید عامه، در تعریف امامت، به‌گونه‌ای از ریاست و ولایت اشاره دارد که جدا از ولایت‌هایی همچون ولایت بر قضا یا افتا است.

در مبحث امامت، تعبیرهای نزدیک به ولایت عامه یا مطلقه به فقیهان شیعی اختصاص ندارد. بلکه تعریف متکلمان امامی از امامت در تعریف‌های متکلمان سنی ریشه دارد. تعریف علامه حلی از امامت به تعریف متکلمان سنی بسیار نزدیک است.

عبداللین ایجی (701-756 ق)، متکلم شافعی در تعریف امامت گفته است: «گروهی از یاران ما گفته‌اند که امامت، ریاست عمومی در امور دین و دنیا برای شخص معینی از میان اشخاص است، قید «عامه» برای پرهیز از ریاست و ولایت قاضی و رئیس و کسانی جز این دو است. قید «برای شخص معینی از اشخاص» برای پرهیز از امت به‌مثابه کل است؛ زمانی که امام را به سبب فسق و گناهش عزل می‌کنند؛ زیرا کل، شخص واحد نیست» (ایجی، افسست از 1325 ق). او در اثنای بحث از امامت از آن با عنوان: «الامامه العظمی والرئاسه العامه الشامله لكل الامه» هم سخن می‌گوید. بدین‌سان جای تردید باقی نمی‌ماند که مقصود او از ریاست عمومی یا امامت عظمی، امامتی است که اختصاص به قلمرو خاصی مانند قضاوت یا بخشی از امت ندارد بلکه عام و فراگیر است. میر سید شریف جرجانی بارها عبارت «الامامه العظمی» در متن کتاب موافق را به امامت عامی که شامل تمام افراد امت می‌شود تفسیر کرده است (ایجی، افسست از 1325 ق).

بدین‌سان، عموم ولایت دقیقاً ناظر به قلمرو و دامنه ولایت است و اینکه ولایت امام برخلاف ولایت قاضی یا والیان و نائبان خاص، به قلمرو خاصی محدود نیست؛ اما این مسئله به‌کلی ارتباطی باینکه خود امام در اعمال و اجرای ولایتش می‌تواند و باید تابع قیود گوناگون باشد ندارد.

سعدالدین تفتازانی (متوفای 793 ق) از شاگردان ایجی در تعریف امامت آورده است که:

«هی رئاسه عامه فی أمر الدین والدنیا خلافه عن النبیّ (ص) وأحكامه فی الفروع»
 «امامت عبارت است از ریاست عمومی در امور دین و دنیا به جانشینی از پیامبر (ص) و همچنین احکام فرعی دین.» او در توضیح این تعریف می‌گوید: «با قید «به جانشینی از پیامبر» نبوت خارج می‌شود؛ همچنین با قید عمومی مواردی مانند ولایت بر قضا یا ولایت مختص به برخی نواحی و همچنین ریاست کسی که امام او را نائب مطلق قرار داده است خارج می‌شود؛ چون چنین ریاستی مشمول عنوان امامت نمی‌شود» (تفتازانی، 1409 ق).

ابن خلدون در «مقدمه» در تعریف امامت می‌گوید:

«چون حقیقت این منصب را بیان کردیم و روشن ساختیم که امامت، نیابت و جانشینی از صاحب شریعت در حفظ دین و سیاست دنیاست؛ از همین رو این منصب را خلافت و امامت می‌نامند و کسی را که عهده‌دار آن گشته، خلیفه و امام گویند. علت اینکه به چنین کسی امام گفته‌اند از باب تشبیه به امام جماعت در نماز است که مأموم باید از او پیروی کند و به وی اقتدا کند. از همین رو آن را امامت بزرگ (نیز) می‌نامند.»
 «الامامه الکبری» تعبیر دیگری از ولایت عامه یا ولایت مطلقه است (ابن خلدون، 1408 ق).

از آنچه گذشت آشکار شد که مقصود متکلمان از عنوان ریاست عام یا مطلق یا عظمی ریاستی است که برخلاف ریاست و اقتدار قاضی به قلمرو خاصی محدود نیست؛ بلکه دامنه آن، امور عمومی است.

4. اصطلاح ولایت مطلقه فقه در ادبیات فقهی

به وارونه آنچه برخی پنداشته‌اند، امام خمینی واضع و مؤسس اصطلاح «ولایت مطلقه فقیه» نیست. بحث درباره تاریخ این اصطلاح را نباید با تاریخ «ولایت فقیه» به عنوان نظریه‌ای فقهی، یکی انگاشت. از منظر تاریخی هرچند تا زمان، محقق نراقی (1185-

1244) مبحث ولایت فقیه چندان به تفصیل بررسی نشده، اما این بدان معنا نیست که محقق نراقی بنیان‌گذار نظریه «ولایت فقیه» است. بررسی متون فقهی گواهی می‌دهد که فقیهان گرچه صریحاً درباره ولایت مطلقه فقیه و حق فقیه نسبت به اداره امور عمومی جامعه سخن نگفته‌اند اما مایه‌های بحث از ولایت فقیه در لابه‌لای مباحثی همچون خمس، زکات، وصیت، قضاوت، حدود و نماز جمعه وجود دارد.

از همین رو فقیهانی چون محقق کرکی (م 940 ه ق)، محقق اردبیلی (م 993 ه ق) و محقق نراقی که صریحاً به طرح ولایت فقیه و دامنه اختیارات او می‌پردازند، مدعی می‌شوند که فقیهان پیشین نسبت به گستردگی اختیارات فقیه در اداره امور عمومی، اتفاق نظر داشته و ادعای اجماع بر آن کرده‌اند. حتی شیخ محمدحسن نجفی، عموم ولایت حاکم را از مسلمات یا ضروریات فقهی برشمرده است.

پذیرش این اجماع و اتفاق نظر البته دشوار است، اما این واقعیت را باید در نظر گرفت که در فضای سیاسی و اجتماعی که بسیاری از فقیهان شیعی در آن اندیشیده و زیسته‌اند، مجال چندانی برای طرح نظریه ولایت فقیه نبوده است. بسیاری از فقیهان در محدوده داشتن درس رسمی و مدرسه و حتی کتابخانه‌های شخصی خود دچار مشکل بوده‌اند. با این حال، آنان در باب‌های گوناگون فقه با تعبیرهایی همچون حاکم، امام، سلطان عادل، نایب امام و ... به نقش مجتهد جامع‌الشرایط در برخی از امور عمومی تصریح کرده‌اند. با این همه، بحث از «ولایت فقیه» همچون بسیاری دیگر از مباحث فقهی با گذر زمان تکامل یافته است. بی‌تردید، تصویری که فقیهانی همچون صاحب جواهر و نراقی در سده‌های یازدهم و دوازدهم از آن ارائه کرده‌اند، نسبت به تصویر فقیهان سده چهارم و پنجم متکامل‌تر است. مطالعه این سیر تاریخی همچون هر مطالعه تاریخی دیگری به فهم لایه‌های پنهان بحث کمک می‌کند.

بحث درباره ولایت مطلقه یا ولایت عامه هم در حقیقت گفت‌وگو بر سر این است که آیا همان ولایتی که امام معصوم (ع) نسبت به اداره امور دینی و دنیوی مردم دارد، برای فقیه هم ثابت است یا نه؟ از همین رو فاضل مقداد در مبحث قضاوت با استناد به

تعریفی که گذشت، اذن امام را در قضاوت معتبر دانسته و می‌گوید: «در قضاوت، اذن امام معتبر است، چون در علم کلام ثابت شده که امامت، ریاست (اداره) امور عمومی است و کسی جز امام ریاست بر دیگری ندارد، مگر با اذن او» (سیوری حلی، 1404 ق).

احمد اردبیلی (متوفای 993 ق) از ولایت فقیه به «حاکم علی الاطلاق» تعبیر آورده می‌گوید: «بلی سزاوار است بررسی شود چه دلیلی وجود دارد که فقیه، حاکم علی الاطلاق است و تمام آنچه مربوط به امام (ع) است به وی مربوط می‌شود؟ ممکن است گفته شود: دلیل این مطلب اجماع علما است، یا اینکه اگر چنین نباشد، نظم اجتماعی مردم مختل می‌شود یا اینکه مردم به حرج و تنگی که هر دو عقلاً و شرعاً نفی شده، دچار می‌شوند» (اردبیلی، 1414 ق).

محمدحسین کاشف الغطا (متوفای 1228 ق) می‌نویسد: «ولایت بر دیگری، دارای سه بلکه چهار مرتبه است... مرتبه سوم آن، ولایت مجتهدی است که نایب امام (ع) است. از مجموع ادله استفاده می‌شود که فقیه نسبت به امور عمومی (جامعه) و آنچه نظام سازمان اجتماع متوقف بر آن است، ولایت دارد.» درواقع، الولایه علی الشؤن العامه تعبیری دیگر از ولایت عامه یا ولایت مطلقه است. این‌گونه تعبیرها بهتر گواهی می‌دهد که عموم درواقع، متعلق ولایت و تعیین‌کننده قلمرو آن است؛ یعنی ولایت مورد بحث مربوط به امور عمومی است؛ نه اینکه خود ولایت عام یا مطلق و قید نا بردار است (کاشف الغطاء، 1402 ق).

میرزا ابوالقاسم قمی نیز درباره ولایت عامه آورده است که: «چون ولایت در جهات عامه از برای امام است، پس باید برای مجتهد که نایب او است، ثابت باشد.» این عبارت نیز متعلق عموم را به‌روشنی بیان می‌کند و نشان می‌دهد که عموم درواقع وصف اموری است که فقیه بنا به فرض بر آن ولایت دارد؛ نه خود ولایت (قمی، 1399).

محقق نراقی (1185-1244 ه) نیز ضمن طرح مفصل بحث ولایت فقیه، اصطلاح «ولایت عامه» را به کار برده و می‌نویسد: «مقصود ما در اینجا بیان ولایت فقیهان است

که در زمان غیبت، حاکم و جانشین امامان (ع) هستند و اینکه آیا ولایت آنان در تمام مواردی که ولایت برای امام اصلی معصوم ثابت است، عمومیت دارد یا نه؟»
می‌بینیم که موضوع بحث، عموم ولایت معصوم (ع) است و پیداست که حتی ولایت نبی اکرم (ص) و امامان معصوم (ع) هم مطلق و بی‌قید به معنای مطلق در مباحث الفاظ اصول فقه نیست (نراقی، بدون سال).

میر فتح مراغی (در گذشته به سال 1250 ه) نیز این اصطلاح را به کار برده و می‌نویسد: «اصل در مورد هر چیزی که از سوی شرع، سرپرست معینی برای آن تعیین نشده باشد، آن است که حاکم (مجتهد جامع‌الشرایط) سرپرست آن است. مقصود از عامه بودن ولایت که فقها در بسیاری از مباحث به آن اشاره می‌کنند، همین است». عبارت او به‌نوعی بر این نکته هم دلالت دارد که ولایت‌های خاص مانند ولایت پدر و مادر بر فرزند بر ولایت عام یا همان ولایت حاکم مقدم است. این امری عقلایی است؛ از آن روی که حکومت علی‌القاعده متکفل کارهای بر زمین مانده است؛ نه کارهایی که متصدیان شایسته خود را دارد.

او در جایی دیگر، پس از نقل روایاتی که برای اثبات ولایت مطلقه فقیه بدان استناد شده است می‌گوید: «این روایت بر ولایت فقیه دلالت نمی‌کند، زیرا آن‌ها در مقام بیان فضیلت (فقیه) هستند نه بیان ولایت او. ما نمی‌پذیریم که میان فضیلت و ولایت، ملازمه وجود دارد؛ مخصوصاً ولایت عام و مطلق که (ما در این مبحث) به دنبال اثبات آن هستیم»¹ (حسینی مراغی، 1417 ق: 562). او از ولایت مطلقه فقیه با تعبیر «الولایه من جهة الحكومة» هم یاد کرده و در نهایت، چپستی و ماهیت ولایت حاکم در امور عمومی را مسئله‌ای شایسته تأمل دانسته است (حسینی مراغی، 1417 ق).

1. «و هذه الروایات لا دلالة فیها علی الولایه، نظراً الی انها مسوقه لبیان الفضل لا لبیان الولایه ولا نسلم الملازمه بین الفضل والولایه، لا سیما اثبات الولایه العامه المطلقه التي نحن بصددھا»

محمدحسن نجفی نیز در مواردی صریحاً از ولایت عامه، سخن به میان آورده است. در مورد مطالبه زکات از سوی امام معصوم (ع) پس از نقد رأی صاحب مدارک می‌گوید: ثمره این موضوع در زمان ما که عصر غیبت امام (ع) است نیز ظاهر می‌شود؛ زیرا بنا بر عموم نیابت فقیه، در صورتی که فقیه زکات را مطالبه کند، باید به او پرداخت شود».

در مبحث پرداخت خمس به حاکم نیز ضمن ایجاد تردید در این رأی که ولایت امام معصوم (ع) بر خمس و زکات مخصوص به حال حضور وی باشد، می‌نویسد: «این مسئله که ولایت امام (ع) بر خمس و زکات، مخصوص به حال حضور وی باشد جای بحث دارد؛ افزون بر این، بر فرض که این مطلب را بپذیریم در این بحث فایده‌ای نیست، زیرا از یکسو ادعا شده که ولایت حاکم، عام است و شامل اینجا نیز می‌شود و این ادعا تابع دلیل است و دلیلی بر آن نداریم، ولی از سوی دیگر ظاهر عمل و فتاوی اصحاب در دیگر باب‌ها گویای آن است که ولایت حاکم را عام می‌دانند، بلکه شاید این مسئله نزد آنان از مسلمیات یا ضروریات است.»

همو در جایی دیگر با اشاره به منقح نبودن برخی مسائل مربوط به ولایت فقیه می‌نویسد: «ظاهر آن است که وکالت حاکم (مجتهد) از طرف امام منحصر به مناصب مربوط به رهبری و سرپرستی امور عمومی است و شامل امور خصوصی و شخصی امام (ع) مانند ملک و کنیزان او نمی‌شود مگر از باب ولایت بر امور شخصی غایب».

او پس از نقل تعریف شهید اول از «قضاوت» می‌نویسد: «شاید مقصود از اینکه فقها در تعریف قضاوت، ولایت را ذکر می‌کنند - با آنکه روشن است که قضاوت، ولایت نیست - آن است که قضاوت صحیح مانند فرمانداری از مراتب و مناصب است و قضاوت در حقیقت شاخه‌ای از درخت ریاست عمومی است که برای پیامبر (ص) و جانشینان آن حضرت ثابت است.»

او در جایی دیگر در مقام ذکر دلیل بر ولایت فقیه می‌گوید: «چون سخن امام (ع) که (در مقبوله عمر بن حنظله) می‌فرماید: «من او (فقیه) را حاکم قرار داده‌ام، ظهور در ولایت عام دارد؛ مانند کسی که به‌طور خاص از سوی امام (ع) در منطقه‌ای نصب شده

باشد که در این مورد روشن است که مقصود این است که فرد منصوب در تمام امور کسانی که بر آنان نصب شده است ولایت دارد.»

می‌بینیم که حتی متن این فقیه طرفدار ولایت فقیه در مقام بیان دایره و قلمرو ولایت است؛ نه اینکه خود ولایت مطلق است و فقیه یا منصوب خاص امام می‌تواند کاری که بخواهد انجام دهد.

در جایی دیگر می‌گوید: «اگر ولایت فقیه، عام نباشد، بسیاری از امور مربوط به شیعیان، معطل خواهد ماند» (نجفی، 1986).

پیداست که ایشان در مقام بیان این نکته است که با نبود ولایت در امور عمومی بسیاری از کارها تعطیل می‌شود نه با فقدان عموم یا اطلاق ولایت. بسیاری از جوامع انسانی از گذشته تاکنون بدون حاکم مطلق به خوبی اداره شده‌اند و کار آنان به سامان بوده است. بلی در نبود جامعه خودسازمان بدون دولت و حکومت جامعه دچار هرج و مرج می‌شود.

مولا آقا دربندی (در گذشته به سال 1285 یا 1286) نیز در کتاب «خزائن» از ولایت عامه سخن به میان آورده است؛ در جایی می‌گوید: «حاکم به علت ولایت عامی که دارد می‌تواند پس از به کار بستن شروطی که در اخبار ذکر شده، همسر مرد مفقود را طلاق دهد.» او در تحلیل چستی این اقتدار که آیا ولایت و نصب است یا وکالت نیز مباحثی را مطرح کرده است» (دربندی، بی‌تا).

محمدعلی اصفهانی معروف به ثقه الاسلام (1271-1318 ق) در مسئله ولایات پس از شمارش برخی از شئون و مناصب فقیه می‌نویسد: «به هر روی، اشکالی در ولایت مجتهد نسبت به اموری که گذشت وجود ندارد، اما در مورد «ولایت عامه» که مورد اختلاف است، به زودی اشاره خواهیم کرد که امام (ع) این منصب را داراست و اینکه آیا مجتهد در تمام یا برخی از شئون این منصب با امام مشترک است یا نه؟» هر چند او سرانجام ادله را برای اثبات ولایت فقیه در امور عمومی کافی نمی‌داند (اصفهانی، بدون سال).

«محقق خراسانی» (درگذشته 1329 ق) نیز گرچه ولایت مطلقه برای فقیه را نپذیرفته، اما از آن سخن گفته است. در جایی می‌گوید: «بهترین دلیلی که برای اثبات ولایتی همچون ولایت امام (ع) برای فقیه ذکر شده، روایتی است که فقیه را به منزله پیامبران بنی اسرائیل می‌داند و نیز روایتی که می‌گوید: زمام امور (جامعه) به دست علما است. ولی (هر دو دلیل، تمام نیست؛ زیرا) قدر متیقن از تنزیل در روایت اول، تنزیل در تبلیغ احکام در میان مردم است. افزون بر اینکه ولایت مطلقه حتی برای انبیای بنی اسرائیل هم نیست. دقت شود.» بدین‌سان کاربرد اصطلاح ولایت عامه یا مطلقه، به فقیهانی که این نوع ولایت را برای فقیه ثابت می‌دانند، اختصاص ندارد؛ زیرا موافق و مخالف در هر حال درباره یک مفهوم سخن می‌گویند (خراسانی، 1406 ق).

عبدالله مامقانی (1290-1351) با اثبات ولایت فقیه از آن به‌عنوان «النیابه المطلقه» یاد کرده، می‌گوید:

«به‌طور خلاصه، آنچه «پس از بررسی و تأمل، از ادله چهارگانه (کتاب، سنت، اجماع و عقل) استفاده می‌شود این است که امام معصوم (ع) بر مردم سلطنت مطلق و نافذ دارد و ممکن است این مرتبه از ولایت برای فقیه هم ثابت باشد؛ زیرا او نائب امام و قائم‌مقام و حجت او است؛ همان‌گونه که امام (ع) خود، حجت از طرف خداوند است... خلاصه اینکه امام (ع)، فقیه را حجت از طرف خود قرار داده، همان‌گونه که او خود حجت از طرف خداوند است و فرمان داده تا مردم در تمام رویدادها به او مراجعه کنند، قوی‌ترین دلیل است بر اینکه فقیه در تمام اموری که نظم عالم بستگی به آن دارد و نیز در اجرای احکام الهی نائب مطلق امام (ع) است» (مامقانی، 1321 ق).

میرزای نائینی (متوفای 1355 ق) نیز اصطلاح «ولایت عامه» را به کار برده و پس از برشمردن برخی از مناصب فقیه از جمله افتا و قضاوت می‌گوید: «آن بخش از ولایت فقیه که محل بحث است، ولایت عامه است و روشن‌ترین موارد و مصادیق اعمال این ولایت، حفظ مرزها، نظم دادن به جامعه و جهاد و دفاع است.»

در جایی دیگر می‌گوید: «از جمله قطعیات مذهب ما طایفه امامیه این است که در این عصر غیبت - علیه‌السلام - آنچه از ولایات نوعیه را که عدم رضای شارع مقدس به اهمال آن - حتی در این زمینه - معلوم باشد، وظایف حسبیه نامیده و نیابت فقهای عصر غیبت را در آن، قدر متیقن و ثابت دانستیم حتی با عدم ثبوت نیابت عامه در جمیع مناصب؛ و چون عدم رضای شارع مقدس به اختلال نظام و ذهاب بیضه اسلام، بلکه اهمیت وظایف راجع به حفظ و نظم ممالک اسلامی از اوضاع قطعیات است، لهذا ثبوت نیابت فقها و نواب عام عصر غیبت در اقامه وظایف مذکوره از قطعیات مذهب خواهد بود.»

پس از دیدگاه فقهی همچون نائینی جلوگیری از اختلال نظام اجتماعی و حفظ نظام چنان اهمیت دارد که خود، دلیلی بر اثبات ولایت فقیه - هرچند در محدوده امور حسبیه - است (نائینی، 1418 ق؛ نائینی، 1378).

محمدحسین غروی اصفهانی (1257 - 1320 ق) درباره ولایت مطلقه گفته است: «ولایت فقیه بر مثل (اجرای) حدود را نباید با ولایت او بر موارد دیگر قیاس کرد؛ مشروعیت اقامه حدود با استناد به ادله‌ای است که فقیه را نایب امام (ع) می‌شمرد، چون امام (ع) از آن رو که والی و سلطان مسلمانان است حق اقامه حدود را دارد، برخلاف موارد دیگری که ثبوت آن برای امام (ع) نه از آن رو است که والی و سلطان مسلمانان است، بلکه به خاطر ولایت مطلقه امام (ع) است و فقیه در این نوع ولایت، نیابتی از طرف امام (ع) ندارد» (غروی اصفهانی، 1419 ق).

محقق خوبی نیز ضمن به کار بردن اصطلاح ولایت مطلقه فقیه به اختلاف نظر درباره وجود چنین ولایتی برای فقیه اشاره کرده است. او با پذیرش ولایت و صلاحیت فقیه برای افتاء و قضاوت گفته است، اخباری که برای اثبات ولایت مطلقه فقیه بدانها استناد شده به لحاظ سند و دلالت تمام نیست. در جایی دیگر آورده است که: «در اینکه آیا فقیه دارای ولایت مطلقه است، میان علما اختلاف نظر وجود دارد. نظریه مشهور در میان فقیهان این است که چنین ولایتی برای فقیه ثابت نیست» (موسوی خوئی، بدون سال).

امام خمینی در مباحث ولایت فقیه که سال‌ها پیش از پیروزی انقلاب اسلامی نگاشته شده است، اصطلاح «ولایت عامه» و «ولایت مطلقه» را در مباحث گوناگون به کار برده‌اند. در جایی آورده‌اند که: «مقتضای ادله‌ای که می‌گوید فقیهان وارثان انبیا و از جمله پیامبر (ص) و دیگر فرستادگان الهی‌اند که ولایت عام بر مردم دارند، این است که تمام وظایف و اختیارات آنان به فقها منتقل می‌شود، مگر مواردی که ثابت شود قابل انتقال نیست. تردیدی نیست که ولایت، امری قابل انتقال است، همچنان که سلطنت و پادشاهی ظالمان نیز از گذشتگان به ارث آیندگان می‌رسد.»

در بحث از ولایت فقیهان در فرض تراحم هم آورده‌اند که: «بنا بر ثبوت ولایت مطلقه برای فقیه، صورتهای تراحم (تراحم ولایت یک فقیه با فقیه دیگر) فراوان خواهد بود» (موسوی خمینی، 1415 ق).

فرجام سخن

موارد کاربست اصطلاح ولایت مطلقه در آرای متکلمان و فقیهان نشان می‌دهد که مقصود از ولایت مطلقه یا ولایت عامه فقیه، ولایت بی‌حدومرز و بدون چارچوب و ضابطه نیست، بلکه مقصود از آن، حق سرپرستی و اداره امور عمومی جامعه است. ولایت مطلقه به این معنا، ارتباطی با حکومت مطلقه و استبدادی ندارد. بررسی‌های تاریخی نشان می‌دهد که اصطلاح عامه یا مطلقه در اصل مربوط به تعریف متکلمان از امامت است و از آنجا به مباحث فقهی و تعریف «ولایت فقیه» راه پیدا کرده است. گرچه فقیهان پیشین با تعبیرهایی همچون: حاکم، امام، نایب امام، سلطان عادل و ... به مسئله ولایت فقیه اشاره کرده‌اند، اصطلاح ولایت مطلقه یا عامه فقیه عمدتاً از قرن دوازدهم هجری به بعد رواج یافته است. بدین‌سان امام خمینی واضع و مؤسس این اصطلاح نیست. در اصطلاح فقیهان، «ولایت عامه» با «ولایت مطلقه» تفاوتی ندارد و ولایت مطلقه شکل ترقی یافته ولایت عامه نیست. دیدیم که گاه حتی در کلمات یک فقیه این دو عبارت (ولایت عامه و ولایت مطلقه) در معنای واحدی به کار رفته و حتی

با عنوان «الولاية العامة المطلقة» از آن یاد شده است. همچنان که امام خمینی نیز در کتاب «البيع» گاه «ولایت عامه» و گاهی «ولایت مطلقه» را به کار برده‌اند؛ بنابراین، ولایت عامه یا مطلقه ناظر به یک نوع ولایت، یعنی ولایت بر امور عمومی جامعه و به تعبیری دیگر، ولایت سیاسی و مدیریتی فقیه است و ارتباطی با حکومت مطلقه ندارد.

بلی واژه «عام» هرگاه همراه با کلمه «نصب» به کار رود، ناظر به جهت دیگری است؛ در واقع، وقتی فقیهان متأخر پس از مفروض گرفتن ولایت برای فقیه به نحوه انتخاب فقیه می‌پردازند از نصب عام سخن می‌گویند، در مقام بحث از چگونگی نصب فقیه هستند. بر مبنای کسی که قائل به نصب عام فقیهان توسط معصومان (ع) است، ولایت برای همه فقها وجود دارد نه خصوص فقیهی که مردم وی را مستقیم یا غیرمستقیم انتخاب کرده باشند؛ حال آنکه وقتی از ولایت عامه یا ولایت مطلقه سخن به میان می‌آید، بحث درباره دایره اختیارات فقیه است. از همین روی از نظر ترتیب بحث، معمولاً فقیهان پس از بحث در منصب افتا و قضاوت به بحث از ولایت عامه می‌پردازند.

در این بحث تفاوتی میان عام و مطلق وجود ندارد؛ همچنان که عام و مطلق مربوط به اصطلاح مباحث الفاظ در افاده شمول و گستردگی تفاوتی با یکدیگر ندارند جز اینکه دلالت عام، لفظی و دلالت مطلق با استناد به مقدمات حکمت است. هرچند تأکید می‌شود که نباید عام و مطلق به معنایی که در مباحث الفاظ اصول فقه مطرح است را با عام و مطلق در اصطلاح فقهی ولایت عامه یا مطلقه به هم آمیخت.

در مورد «ولایت مطلقه فقیه» به معنای ولایت فقیه در اداره امور عمومی در میان فقیهان اختلاف نظر وجود دارد، همچنان که در میان طرفداران ولایت مطلقه فقیه درباره برخی از مسائل از جمله اینکه آیا اعمال ولایت فقیه در چارچوب احکام شرعی است یا فراتر از آن، اختلاف نظر وجود دارد، هرچند دست کم این موضوع و نظایر آن در کلمات فقها، منقح نیست.

جدا از این گونه مناقشه‌ها، واژه عام یا مطلقه و تعبیرهای مشابه در اصطلاح ولایت مطلقه فقیه «وصف به حال متعلق» است؛ مانند اینکه می‌گوییم علی خانه‌اش بزرگ است. بزرگی در این عبارت وصف خانه است نه علی. ولایت عامه هم یعنی ولایت در امور عامه یا عمومی نه اینکه ولایت عام است. ولایت عام یا مطلق به معنای رهایی از هرگونه قید و شرط در دستگاه فکر اسلامی بی‌معناست. برابر مبانی الهیاتی امامیه خداوند متعال هم فاقد چنین ولایتی است. بلی، در برخی از خوانش‌های اشعری ممکن است چنین ولایتی برای خداوند متعال پذیرفتنی باشد. از همین روی، به نظر ما تعبیر «ولایت عامه» مناسب‌تر است از ولایت مطلقه؛ زیرا ولایت عامه هم متضمن این نکته است که بحث بر سر ولایت فقیه در امور عمومی است؛ و هم اینکه متضمن مفهوم اطلاق و بی‌قیدی و رهایی نیست.

باری ولایت فقیه هرگز به حکم بدیهی عقل نمی‌تواند مطلق و رها باشد؛ زیرا خواه ناظر به تشریح و قانون‌گذاری باشد یا اجرا و عمل، می‌تواند و باید مقید به قیود فراوان مانند رضایت و خواست مردم باشد؛ همچنان که در عمل، ولایت پیامبر (ص) و امامان (ع) نیز با بیعت که به معنای لزوم رضامندی مردم به تصرف در اداره امور عمومی است تحقق می‌یافت و مسلمانان در برهه‌هایی از تاریخ با شعار الرضا من آل محمد بر اینکه والی و امام باید پذیرش همگانی داشته باشد تأکید می‌کردند. رعایت مصالح عمومی جامعه، لزوم مشورت با کارشناسان و دانایان به مقتضای اصل رجوع جاهل به عالم، مقید بودن اعمال ولایت به قانون اساسی به مثابه میثاق و تعهد لازم‌الوفای ملت و دولت و همه شرط‌های ضمن آن و حتی قوانین عادی در فرضی که چنین قوانین و ساختارهایی وجود داشته باشد نه تنها با ولایت مطلقه یا عامه فقیه سازگار است؛ بلکه از لوازم ضروری ولایت است. بدون این شروط و قیود، نه با ولایت عامه فقیه که با حکومت مطلقه که شرح آن گذشت مواجه خواهیم بود. در ادله‌ای که فقیهان معتقد به ولایت فقیه بدان‌ها استناد کرده‌اند هیچ اشاره‌ای وجود ندارد که تحدید ولایت به قیود بالا مخالف شرع است. برعکس، در مورد رضایت و پذیرش مردم انبوهی از متون

اسلامی بر لزوم و ضرورت قطعی آن دلالت دارد. ضمن اینکه بی‌قیدی هرگونه قدرتی - خواه قدرت فقیه باشد یا جز آن - موجب اخلال در نظام اجتماعی و فساد و تباهی آن می‌شود. معقول نیست که شارع مقدس این اختیار را برای فقیه به رسمیت بشناسد. از همین روی، درباره فراقانونی بودن ولایت فقیه نیز معقول نیست که مردمی حاضر شوند نظامی را بر پایه قانون اساسی بنا نهند و در آن نهاد ولایت فقیه را پیش‌بینی کنند. آنگاه همان فقیه که منتخب خود آنان است مجاز باشد فراتر از همان قانون عمل کند. ضمن اینکه، به همه‌پرسی گذاشتن اصل یا اصولی از قانون اساسی آسان و رایج است و برابر مبانی مسلم اسلامی و حق بر تعیین سرنوشت، یک نسل نمی‌تواند برای همه مردمانی که پس از آن‌ها به دنیا می‌آیند تصمیم بگیرد.

گیریم که ادله استواری دلالت کند که ولایت فقیه شعبه‌ای از ولایت رسول‌الله (ص) است؛ اما حتی پیامبر (ص) هم حق مطلق تصرف بلا وجه و بی‌حدومرز در جان، مال یا اموال مردم یا رفاه عمومی و سرنوشت آنان را ندارد. بلی اگر کسی مانند سمره بن جندب به بهانه حق مالکیت، دیگری را آزار دهد و به حریم خصوصی او تعرض کند، پیامبر فرمان می‌داد تا زیان‌دیده درخت خرماي او را برکند و پیش وی افکند؛ اما هیچ پیامبر یا معصومی نمی‌تواند با استناد به اطلاق و عموم ولایتش در مال و جان مردم تصرف کند. پیامبر و امام مأموران اجرای فرمان‌های پروردگارند و این قیدی بزرگ و وسیع بر اختیارات آن‌ها می‌نهد. قرآن درباره پیامبر (ص) می‌فرماید: اگر او سخنانی را به ما ببندد رگ گردن او را قطع می‌کنیم. خداوند، پیامبر (ص) را به حق و حکم بر مبنای عدالت و به مشورت با مردم فرمان می‌دهد و این‌ها همگی قید ولایت است. بگذریم از اینکه به لحاظ مبانی الهیاتی امامی - اعتزالی و پذیرش حسن و قبح ذاتی و عقلی، حتی ذات مقدس خداوند هم فاقد ولایت مطلق به معنای ولایت دلبخواهی و عاری از حکمت است. از همین روی، برخی فقیهان معاصر این تفسیر از ولایت مطلقه یا عامه فقیه را انحرافی یا ناشی از کم‌اطلاعی از اصطلاحات فقهی دانسته‌اند. به‌علاوه، اداره درست امور عمومی جامعه نیازمند به انبوهی از دانایی‌ها و مهارت‌هاست که فقیه صرفاً

از آن روی که فقیه است دارای آن نیست و از این روی، در اداره امور جامعه نیازمند کمک گرفتن از طیف بزرگی از متخصصان و دانایان حوزه‌های گوناگون است. بدین‌سان ولایت فقیه به معنای درست آن با حکومت فردی و استبدادی و مطلقه نسبتی نخواهد داشت. حکومت و دولت همچون بسیاری دیگر از مقولات اعتباری و عقلایی در حال تغییر و تحول است؛ روزگاری دولت در قالب فرد تبلور پیدا می‌کرد؛ امروزه اما در قالب نهاد و ساختار بروز و ظهور پیدا می‌کند، نمی‌توان به شارع مقدس اسلام نسبت داد که پیوسته از شکل واحدی از نظام و دولت طرفداری می‌کند.

با این حال، تمایز میان ولایت عامه یا مطلقه فقیه با حکومت مطلقه هرگز به معنای آن نیست که نمی‌توان از ولایت مطلقه خوانش اقتدارگرایانه داشت. توسعه اختیارات فقیه به مرز خداوندی و قابل نظارت ندانستن او و لزوم تبعیت بی‌چون‌وچرا از او و صورت قدسی دادن به اوامر و نواهی او در هر حال و وضعیتی، همان حکومت مطلقه است؛ اما می‌توان از ولایت فقیه قرائت ناسازگار با حکومت مطلقه هم داشت.

سپاسگزاری: لازم می‌دانم از جناب آقای دکتر هادی صالحی برای مطالعه مکرر متن پیش از انتشار مقاله و ارائه پیشنهادها و اصلاحات ارزشمندشان تقدیر و سپاسگزاری کنم.

منابع

الف. فارسی

- زولر، الیزابت (1396). *درآمدی بر حقوق عمومی*، ترجمه: سید مجتبی واعظی، تهران: جاودانه، چاپ سوم.
- عسکری رنانی، علی و جوان آراسته، حسین (1398). *واکاوی مؤلفه‌های کلیدی حقوق اساسی بر اساس دو نظریه حکومت مطلقه و ولایت مطلقه*، فصلنامه حکومت اسلامی، 24(3)، 125-146.
- سبحانی، جعفر (1378). *مصاحبه، مجموعه مقالات کنگره امام خمینی و اندیشه حکومت اسلامی*، مصاحبه‌های علمی، 10، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- سلطانی، سید ناصر (1402). *نقش پادشاه در نصب و عزل رئیس‌الوزرا و وزرا در حقوق اساسی مشروطه*، مجله مطالعات حقوقی، 15(2)، 173-211.

صالحی، هادی، میر محمدصادقی، مریم (1403) قانون‌گذاری در جمهوری دینی، فصلنامه مطالعات حقوقی، دوره 16، شماره 4.

معرفت، محمدهادی (1377). ولایت فقیه، قم: مؤسسه فرهنگی-انتشاراتی التمهید.

معرفت، محمدهادی (1378). مصاحبه، مجموعه مقالات کنگره امام خمینی و اندیشه حکومت اسلامی،

مصاحبه‌های علمی، 10، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

منصوری بروجنی، محمد، مقیمیان بروجنی، فرشید (1403) راهگشایی هاشمی در تبیین حاکمیت در

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه مطالعات حقوقی، دوره 16، شماره 3.

نوبهار، رحیم (1378). ولایت مطلقه فقیه؛ فراقانونی یا در چارچوب قانون؟، مجموعه مقالات کنگره

امام خمینی و اندیشه حکومت اسلامی، 5، 603-545، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

ب. عربی

ابن خلدون، عبدالرحمن (1408 ق). مقدمه تاریخ، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

اردبیلی، احمد (1414 ق). مجمع الفائدة والبرهان، ج 7، قم: مؤسسه نشر اسلامی.

اردبیلی، احمد (1414 ق). مجمع الفائدة والبرهان، ج 12، قم: مؤسسه نشر اسلامی.

اصفهانی، محمد علی (بدون سال). رساله فی الولايات، چاپ سنگی.

ایچی، عضدالدین (افست از 1325 ق). المواقف مع شرح السید میر شریف، ج 8، قم: منشورات

الشریف الرضی.

بحرانی، میثم بن علی (1406 ق). قواعد المرام فی علم الکلام، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.

تفتازانی، سعدالدین (1409 ق). شرح المقاصد، ج 5، قم: منشورات الشریف الرضی.

حسینی مراغی، سید میر عبدالفتاح (1417 ق). العناوین الفقہیہ، ج 2، قم: مؤسسه نشر اسلامی.

حلی، حسن بن یوسف (1413 ق). الباب الحادی عشر، قم: مکتبه العلامه.

خراسانی، محمد کاظم (1406 ق). حاشیه المکاسب، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

دربندی، آقا (بی‌تا). خزائن الاحکام، ج 1، قم: [بی‌نا].

غروی اصفهانی، محمد حسین (1419 ق). حاشیه کتاب المکاسب، ج 2، قم: علمیه.

قمی، میرزا ابوالقاسم (1399). جامع الشتات، ج 1، قم: فقه الثقلین.

کاشف الغطاء، محمد حسین (1402 ق). الفردوس الاعلی، قم: فیروزآبادی.

کرکی، علی بن حسین (1409 ق). رسائل المحقق الکرکی، المجموعه الاولى، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.

مامقانی، عبدالله (1321 ق). هدایه الانام الی حکم اموال الامام، چاپ سنگی.

- موسوی بغدادی، علی بن حسین (1431 ق). الذخیره فی علم الکلام، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- موسوی خمینی، سید روح الله (1415 ق). کتاب البیع، ج 2 قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- موسوی خوئی، سیدابوالقاسم (بدون سال). التقیح فی شرح العروه الوثقی، ج 1، مؤسسه احیاء آثار امام خوئی.
- نائینی، میرزا محمد حسین (1378). تنبیه الامه و تنزیه المله، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- نائینی، میرزا محمد حسین (1418 ق). منیه الطالب فی حاشیه المکاسب، ج 2 قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- نجفی، محمد حسن (1986). جواهر الکلام، ج 15، 16، 21 و 40 بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- نراقی، احمد (بدون سال). ولایة الفقیه من عوائد الأيام، بیروت: دار التعاریف.
- سیوری حلی، مقداد بن عبدالله (1368). شرح باب حادی عشر للعلامه الحلی، مشهد: آستان قدس رضوی.
- سیوری حلی، مقداد بن عبدالله (1404 ق). التقیح الرائع لمختصر الشرایع، ج 4 قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.

References

- Ardabili, A. (1993). *Majma' al-Fa'idah wa al-Burhan*, vol. 12, Qom: Islamic Publishing Institute [In Arabic].
- Ardabili, A. (1993). *Majma' al-Fa'idah wa al-Burhan*, vol. 7, Qom: Islamic Publishing Institute [In Arabic].
- Askari Ranani, E., & Javan Arasteh, H. (2019). Exploring the Key Components of Fundamental Rights Based on Two Theories of Absolute Government and Absolute Velayat, *Islamic Government Quarterly*, 24(3), 125-146 [In Persian].
- Bahrani, M. (1985). *Qawa'id al-Maram fi 'Ilm al-Kalam*, Qom: Ayatollah Mar'ashi Library [In Arabic].
- Britannica, The Editors of Encyclopaedia (2023). Absolutism, *Encyclopaedia Britannica* :<https://www.britannica.com/topic/absolutism-political-system>
- Darbandi, A. (n.d.). *Khaza'in al-Ahkam*, vol. 1, Qom: [n.p.] [In Arabic].
- Esfahani, Mohammad Ali (n.d.). *Risalah fi al-Wilayat*, Stone Print [In Arabic].
- Gharavi Esfahani, M. (1998). *Hashiyah Kitab al-Makasib*, vol. 2, Qom: 'Ilmiyyah [In Arabic].
- Hilli, H. (1992). *Al-Bab al-Hadi 'Ashar*, Qom: Al-'Allamah Library [In Arabic].

- Hosseini Maraghi, S. (1996). *Al-'Anawin al-Fiqhiyyah*, vol. 2, Qom: Islamic Publishing Institute [In Arabic].
- Ibn Khaldun, A. (1987). *Muqaddimah Tarikh*, Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi [In Arabic].
- Iji, A. (reprint from 1325 AH). *Al-Mawaqif with Sharh al-Sayyid Mir Sharif*, vol. 8, Qom: Al-Sharif al-Radi Publications [In Arabic].
- Karaki, A. (1988). *Rasa'il al-Muhaqqiq al-Karaki*, First Collection, Qom: Ayatollah Mar'ashi Library [In Arabic].
- Kashif al-Ghita', M. (1981). *Al-Firdaws al-A'la*, Qom: Firuzabadi [In Arabic].
- Khorasani, M. (1985). *Hashiyah al-Makasib*, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance [In Arabic].
- Mamaqani, A. (1903). *Hidayat al-Anam ila Hukm Amwal al-Imam*, Stone Print [In Arabic].
- Ma'rifat, M. (1998). *Velayat-e Faqih*, Qom: Al-Tamhid Cultural-Publishing Institute [In Persian].
- Ma'rifat, M. (1999). *Interview*, Collection of Articles from the Congress on Imam Khomeini and the Thought of Islamic Government, Scientific Interviews, 10, Qom: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works [In Persian].
- McLean, I. & McMillan, A. (2003). *The concise Oxford Dictionary of politics*, Oxford University Press.
- Mousavi Baghdadi, A. (2010). *Al-Dhakhirah fi 'Ilm al-Kalam*, Qom: Islamic Publishing Institute [In Arabic].
- Mousavi Khoei, S. (n.d.). *Al-Tanqih fi Sharh al-'Urwah al-Wuthqa*, vol. 1, Institute for Revival of Imam Khoei's Works [In Arabic].
- Mousavi Khomeini, S. (1994). *Kitab al-Bay'*, vol. 2, Qom: Islamic Publishing Institute [In Arabic].
- Na'ini, M. (1997). *Munyah al-Talib fi Hashiyah al-Makasib*, vol. 2, Qom: Islamic Publishing Institute [In Arabic].
- Na'ini, M. (1999). *Tanbih al-Ummah wa Tanzih al-Millah*, Tehran: Sahami Intishar Company [In Arabic].
- Najafi, M. (1986). *Jawahir al-Kalam*, vols. 15, 16, 21, and 40, Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi [In Arabic].

- Naraqi, A. (n.d.). *Wilayat al-Faqih min 'Awa'id al-Ayyam*, Beirut: Dar al-Ta'arif [In Arabic].
- Nobahar, R. (1999). Absolute Velayat-e Faqih; Supra-legal or within the Framework of Law?, *Collection of Articles from the Congress on Imam Khomeini and the Thought of Islamic Government*, 5, 545-603, Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works [In Persian].
- Sabhani, J. (1999). Interview, *Collection of Articles from the Congress on Imam Khomeini and the Thought of Islamic Government, Scientific Interviews*, 10, Qom: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works [In Persian].
- Siyuri Hilli, M. (1983). *Al-Tanqih al-Ra'i li-Mukhtasar al-Shara'i'*, vol. 4, Qom: Ayatollah Mar'ashi Library [In Arabic].
- Siyuri Hilli, M. (1989). *Sharh Bab Hadi 'Ashar li-l-'Allamah al-Hilli*, Mashhad: Astan Quds Razavi [In Arabic].
- Taftazani, S. (1988). *Sharh al-Maqasid*, vol. 5, Qom: Al-Sharif al-Radi Publications [In Arabic].
- Uzgalis, W. (2024). John Locke, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2024 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2024/entries/locke/>

